

„Régi jó időkről legtöbbet beszélnek Tetőtlen présházak, beomlott kémények.” Buda-vidék présház- és pincekultúrájának pusztulása

MUSKOVICS ANDREA ANNA

Abstract: A katasztrófa szót hallva sokaknak valamilyen természeti jellegű csapás jut az eszébe. Ha pedig a szőlő-borkultúrával kapcsolatban halljuk ezt a kifejezést, akkor valószínűleg először a filoxérára fogunk gondolni, ami az egykori Budai borvidéket sem kímélte. Ennek következtében a Buda-vidéki települések virágzó szőlő-borkultúrája jelentősen visszaesett. Ez viszont nemcsak az adott művelési ág jelentőségében, a művelt terület nagyságában mutatkozott meg, hanem nyomot hagyott a szőlőhegy társadalmi életében, valamint az ezen művelési ághoz tartozó legjelentősebb épületeken, a présházakon és pincéken is. Az oltványok telepítésének köszönhetően tovább élő szőlőművelés és épületek azonban fél évszázaddal később újabb katasztrófális eseményekkel kerültek szembe, ami mind az épületeket, mind a szőlőhegyi társadalmi életet érintette. Tanulmányunk elsődleges célja, hogy a présházak és a pincék pusztulásának gazdasági, társadalmi okait és következményeit bemutassa. Egyrészt keressük az épületek feleslegessé válásához vezető tényezőket, s ezzel kapcsolatban vizsgáljuk a hagyományos funkció átalakulását és a több száz présház rövid idő alatti eltűnését. Figyelmünk egyaránt kiterjed az épületekre és az azokat használó, illetve birtokló emberekre is.

Kulcsszavak: pince, présház, filoxéra, németek kitelepítése, funkcióváltozás, Buda-vidék

Bevezetés

A szőlő-borkultúra kutatása során a katasztrófa elnevezést elsősorban a különböző természeti csapásokkal összefüggésben használjuk. Különösen is elterjedt fogalomná vált a filoxéra kapcsán, amelynél minden esetben katasztrófális következményekről, gazdasági és társadalmi válságról olvashatunk. Feltehetjük viszont a kérdést, hogy a 19. század végi nagy átalakulást hozó pusztítás mellett milyen egyéb események zajlottak le az évszázadok során, amelyek ehhez hasonló mértékű változásokat idéztek elő. Szintén elhangozhat az a kérdés, hogy vajon a

szőlőművelés jelentőségében, a szőlőterületek mennyiségében megfigyelhető átalakulások mellett mindezek milyen hatással voltak a kapcsolódó tárgyi világra, hogyan reagáltak mindekre az érintettek, s az emberek életében, a társadalom szerkezetében milyen változásokat idézett elő.¹

Az egyes csapások – legyen szó akár természeti, akár más jellegű eseményekről – először a művelési ág jelentőségében éreztették hatásukat, ami a kutatási irányokat is meghatározta. Elsősorban a gazdálkodás szerkezetében bekövetkező változásokkal foglalkoztak. A művelés, a felhasználás és a tárolás során használt eszközök, az ezekhez kötődő építmények azonban sosem voltak függetlenek a hozzájuk kapcsolódó művelési ágtól, így az azt érintő akár pozitív, akár negatív hatású események a tárgyi világon, az épületek funkciójában is nyomot hagytak. A művelés intenzívebbé válásával új eszközök jelenhettek meg, a mennyiség fokozásával átalakításokat hajthattak végre az épületeken. A virágzó szőlőkultúra a közösség életét is befolyásolta, az egyre inkább központi szerepet betöltő szőlőhegy a társadalmi események fontos színhelyévé vált, ami kihatott az épületek funkciójára, formájára, berendezésére. Ennek példái a 20. század elejétől megjelenő kisházak, amelyeket a présházakból választottak le. Az adott gazdálkodási ág pusztulása viszont ellentétes folyamatokat váltott ki. A feleslegessé váló tárgyakat idővel megsemmisítették, az épületeket pedig elhagyták vagy új funkciót kaptak, amely a hozzájuk kapcsolódó közösségi események visszaesését, esetleg teljes elhalását jelentette. A szőlőművelés, mint gazdálkodási ág, valamint a hozzá tartozó tárgyi világ és az érintett társadalom tehát sosem választható el egymástól, a gazdálkodás és a társadalom szerkezetében, a tárgyi kultúrában bekövetkező változások mindezek összefüggésében vizsgálandóak.

A török háborúk következtében a Buda-vidéki falvak jelentős része lakatlanná vált,² egyedül Bián, Pátyon és Tökön maradt meg a magyar lakosság. A többi települést újra kellett telepíteni. A földesurak hamar felismerték ennek

¹ A tanulmány a Nemzeti Kulturális Alap Szépirodalom és Ismeretterjesztés Kollégiuma alkotói támogatásával készült.

² A Buda környéki települések néprajzi szempontú körülhatárolása számos problémát vet fel, az elmúlt évtizedekben megjelent munkákban eltérő elnevezésekkel és határokkal találkozhatunk (példaként lásd Kósa – Filep 1975; Novák 1998; Borsos 2011a, 2011b; Mohay – Paládi-Kovács 2011: 536–538). Ennek problémájára legutóbb Borsos Balázs hívta fel a figyelmet, aki elsődleges okként a néprajzi kutatások, valamint a kulturális karakterisztikumok hiányát említi (Borsos 2011b /I./: 280–281). Viszonylag szerencsés helyzetben vagyunk a szőlő-borkultúrát tekintve. Dvihally Anna Mária Budára vonatkozóan jelent meg egy történeti munkája (Dvihally 1932), míg Andrásfalvy Bertalan az 1950-es évek elején végzett néprajzi gyűjtéseket az általa Buda-vidéknek nevezett területen. Az egykori Óbuda mellett elsősorban a Budakeszi, Budaörs, Törökbálint, Etyek, Zsámbék, Perbál, Tinnye által határolt terület német nemzetiségű településeivel foglalkozott (Andrásfalvy 2011). Jelen tanulmányunkban Buda-vidék alatt az általa vizsgált területet értjük, de kutatásainkat nemcsak az egykor németek lakta falvakra, városokra terjesztettük ki. Fő kutatópontjaink Budaörs, Etyek, Páty, Perbál, Tárnok, Tök és Zsámbék voltak.

szükségességét, hiszen jobbágy és munkaerő hiányában nem tudták megművelni birtokaikat. A 18. század elején a Buda-vidéki falvak jelentős részébe németek érkeztek, szlovákokat pedig Sós-kútra és Tárnokra, valamint a valamivel távolabb fekvő pilisi falvak egy részébe telepítettek. Az új lakók azonnal hozzáálltak a szőlőtelepítésekhez. Ennek eredményeképpen a század végére valamennyi település rendelkezett szőlőheggyel, fél évszázaddal később pedig több helyen a szőlőművelés a mezőgazdaság vezető ágazata lett. Különösen is nagy jelentőséggel bírt Budaörsön és Pátyon, ahol a lakosság fő jövedelemforrását jelentette. Budaörsön az 1870-es években jelentős mennyiségben szállították külföldre a bort, Páttal kapcsolatban pedig Galgóczy Károly megjegyezte, hogy „budaival minden tekintetben vetekedő, jeles bort termel, mely csakugyan rendesen budai név alatt is jó kereskedésbe, s azzal egyenlő áron kelvén, a vidéki vevők által helyben kerestetik meg” (Galgóczy 1879: 496).

Ezzel párhuzamosan viszont – elsősorban a kezelésben jelentkező hiányosságok miatt – egyre súlyosabb problémák jelentek meg. A kedvező piacnak köszönhetően ekkor ezek még nem éreztették hatásukat, a hamarosan megjelenő filoxéra következtében pedig nem is igazán tudtak jelentős változásokat előidézni. A filoxéra azonban kritikus helyzetet teremtett. Jelentős változásokat eredményezett a gazdálkodás szerkezetében, pusztítást végzett az épületállományban, visszavetette az ezekben zajló közösségi életet. Ekkor viszont még senki sem tudta, hogy a présház- és pincekultúrát leginkább érintő katasztrófa még hátravan. A németek kitelepítése több település esetében az épületállomány szinte teljes pusztulását, a szőlőművelés, valamint a présház- és pincekultúra megszűnését eredményezte.

Tanulmányunkban ennek a két eseménynek, de különösen ez utóbbinak a hatását vizsgáljuk Buda-vidék településein keresztül. Munkánkban a szőlőművelés gazdálkodási rendszerben elfoglalt helyével, a szőlőművelés munkafolyamataiban bekövetkező változásokkal nem foglalkozunk, a hangsúlyt a szőlőgyökértetű pusztításának, valamint a kitelepítéseknek a szőlőfeldolgozó és bortároló építményekre,³ a tárgyi világra és a közösségi életre kifejtett hatására helyezzük. Mindezek mellett röviden kitérünk a présházak és pincék háborúban betöltött szerepére, amely jól mutatja, hogy a társadalmat érintő katasztrófák idején milyen szereppel rendelkezettek, milyen ideiglenes funkciókat tölthettek be. Ezen esemény vizsgálatát azért is tartjuk fontosnak, mert így érthetjük meg igazán, hogy az

³ A szőlőfeldolgozó és bortároló építmények rendszerezését először Vincze István végezte el (Vincze 1958). Ezt később Kecskés Péter egyszerűsítette le (Kecskés 1997). Kecskés Péter rendszerezése alapján Buda-vidék épületei a lyukpincék és a présházaz lyukpincék közé sorolhatóak. Ez utóbbiakon belül két típust különíthetünk el. Egyrészt a felmenő falú présházzal, másrészt a boltozott présházakkal rendelkező lyukpincéket.

épületek milyen változatos funkciót tölthettek be, útközben mennyire másképp alakulhatott a különböző gazdasági, társadalmi és politikai események hatására.

A filoxéra pusztítása

Az épületek életében minden bizonnyal már meglétüktől kezdve megfigyelhetőek voltak jelentősebb fordulópontok, amelyekről viszont a források hiányában nem tudunk. Feltételezésre az adhat okot, hogy az ország más területeiről már a középkorból, kora újkorból ismerünk olyan adatokat, amelyek egyértelműen azt mutatják, hogy a történeti változások a pincék életére is jelentősen kihatottak. Az egykor önálló, ma már Egerhez tartozó Felnémet pincéiről például tudjuk, hogy azokat a török tömte be Eger várának elfoglalása után, hogy az azokban megbúvó és rajtaütésszerűen támadó magyar katonák rejtekhelyét eltüntesse (Bakó 1996: 29).

Vizsgált területünkről az első olyan esemény, amiről pontos adatokkal rendelkezünk, s amely egyértelműen nyomot hagyott az épületek, az azt használók életében, a filoxéra 19. század végi pusztítása volt. Az adatközlők emlékezete erre az időszakra nem nyúlik vissza, az 1950-es évek első felében végzett gyűjtések során pedig nem foglalkoztak ezzel a témával. A fennmaradt történeti forrásokból elsősorban a pusztítás mértékére, a védekezési módokra vonatkozóan kapunk adatokat. Megnehezíti a kutatásokat az is, hogy a ma romos állapotban látható épületekről pontosan nem tudni, hogy azok a filoxéra után lettek elhagyva vagy a német kitelepítések után vesztették el funkciójukat, vagy esetleg a kollektivizálásnak estek áldozatul. Mindezek ellenére egy-két utalásból következtethetünk arra, hogy a pusztítás nemcsak a szőlőterületek nagyságában, hanem a tárgyi világban is megmutatkozott.⁴ Ezt legszemléletesebben Karikó János biai népköltő *Bia község leírása 1904-ben* című versének részlete alapján mutathatjuk be:

„Volt még egy hasznosabb nevezetessége: / Sok bora termett és jó volt a hírébe’. / Volt borunk, nem fáj a szívünk máséra, / De elpusztítá a kutya filoxszéra. / Régi jó időkről legtöbbit beszélnek / Tetőtlen présházak, beomlott kémények. / Meztelen szarufák s a prés a présházba’ / Oly borzasztók, mint a holt ember csontváza. / Bizony nagy beteg lett a mi szőlőhegyünk, / Évenként tizszer is patikába megyünk. / Remény patikáros biztat és hiteget, / Hogy csak krisztérozzuk a szegény beteget. / Leírtam egy falut egy-két rövid szóra, / Majd ha borom terem, többet írok róla” (Karikó 1904: 238).

⁴ A tárgyi világ bizonyos mértékű pusztulása mellett a filoxéra számos más gazdasági és társadalmi következménnyel járt. Ezekről összefoglaló jelleggel lásd Beck 2005: 111–133.

A vers egyértelműen mutatja, hogy a biai szőlőhegyeken található épületekben jelentős károk keletkeztek. A funkciójukat elvesztett présházakat elhagyták, így idővel pusztulásnak indultak. Ez a folyamat minden településen megfigyelhető volt, de a szőlőrekonstrukciós folyamatok és az épületek elhelyezkedése jelentősen meghatározta ennek mértékét. Előbbire példaként Etyeket hozhatjuk. Itt a 20. század első felétől jelentősen fellendült a szőlőkultúra, a természeti adottságokat kihasználva a pezsgőgyártás alapjául szolgáló bornak a jelentős részét az etyeki gazdák biztosították. Emiatt az épületekre nemcsak, hogy továbbra is szükség volt, de a megnövekedett igények miatt újakat is építettek. Ennek a felvirágzó korszaknak legszebb tárgyi bizonyítéka a *Kecskegyödör* pincesora. Az agyagba fűrt, présházzal ellátott pincék a századforduló után épültek.

Az épületek elhelyezkedésének meghatározó szerepét Bián és Pátyon keresztül mutathatjuk be. Bián a présházak és a pincék a településtől távolabb fekvő szőlőhegyeken épültek fel. A művelési ág hanyatlásával elhagyott építmények más funkcióban történő továbbélése valószínűleg a jelentős távolság miatt nem volt megoldható. Emiatt következhetett be az a pusztulás, amiről Karikó János beszámol. Ezzel szemben Pátyon, ahol a település szélén lévő *Pincehegy* adott helyet a szőlőfeldolgozó és bortároló építményeknek, lehetőség volt arra, hogy új funkcióban éljenek tovább. Ennek köszönhető, hogy a pincefalu mind a mai napig eredeti állapotában őrződött meg egy olyan településen, ahol a filoxéra következtében szinte 100%-ban pusztultak el a szőlők, és a 20. század első felében mindössze 30%-a lett helyreállítva.

Az új funkciók változatos képet mutattak. Egyrészt használhatták kizárólag más termények tárolására, másrészt szükségállakássá alakíthatták át ezeket. A *Mélyárok* és a *Burgundia* településrészek beépítése után a gazdasági funkcióját veszített *Pincehegyen* kezdték meg a pincelakások kialakítását. Ezek egy részét újonnan alakították ki, de több használaton kívül került pincébe is beköltöztek. Ez utóbbiak elé ereszt építettek és kerítéssel vették körbe. Ez a szőlőhegy képében, társadalmi összetételében jelentős változásokat idézett elő. „Így kerültek egymás mellé Páty szegénységének és gazdagságának leghűbb kifejezője: borospincék monumentális kőboltja a vasajtóval, s az egyszerű, boltozás nélküli, falbavájt pincelakások” (Andrásfalvy 1954: 118). Arra vonatkozó adatokkal nem rendelkezünk, hogy pontosan kik költöztek ezekbe, de nem kizárt, hogy a megélhetésüket elvesztett, elszegényedő családok közül voltak olyanok, akik kénytelenek voltak megválni falubeli házuktól és pincéjükbe kellett kiköltözniük. A 20. század első felében Páty mellett még Budakeszin és Zsámbékon voltak jelen nagyobb számban a pincelakások.

A filoxéra pusztításának tárgyi világra, épületekre és a bennük zajló életre gyakorolt hatására csak elvétve van adatunk. Ezekből is jól látszik viszont, hogy az egyes települések útja eltérő lehetett, de bizonyos szintű pusztulás mindenütt

megfigyelhető volt. A tárgyi világot tekintve több településen az igazi tragédiát viszont a németek kitelepítése okozta.

Pincék és prэшázak, mint a háborús időszakok menedékhelyei

Bizonyos gazdasági, társadalmi és politikai események a népi kultúra tárgyi világában jelentős károkat képesek okozni. Az erőszakos, kívülről jövő pusztítás mellett viszont ott van az ember maga is, aki számára egy-egy épület vagy eszköz feleslegessé, szükségtelenné válhat, amitől mielőbb igyekszik megszabadulni. Ugyanezek az épületek máskor viszont a menedéket, az életet jelentették. Középkori adataink vannak már arra vonatkozóan, hogy a menekülő lakosság vagy a katonák számára a földalatti pincék jelentették a túlélést. A hagyomány szerint például az egyik egri pincében már a 16. században szentmiséket tartottak, mert a kapitány protestáns hitre lépett és eltiltotta a katolikusoktól a templomok használatát (Bakó 1961: 85). Hasonló adatokkal rendelkezünk a tállyai Rákóczi pincével kapcsolatban (Vende [1908]: 118). Háborús időszakokban a szentmisék mellett a lakosok vagy a katonák számára búvóhelyet is biztosítottak a pincék. Egerben a Templom-domb pincerendszere a vár elfoglalása után magyar katonáknak adott menedéket, akik gyakran innen ütöttek rajta a törökön (Kleb 1978: 143). A cáki és veleimi pincék keletkezésével kapcsolatban Tóth János elfogadja, hogy azokat a török ellen menekülő lakosok építhették (Tóth 1940: 222).

A háborús és katasztrófa időszakok később sem kímélték az emberiséget, így a pincéknek ez a funkciója hosszú évszázadokon keresztül megmaradt. A második világháború utolsó hónapjaiban, heteiben civilek ezrei menekültek Budavidéken is az életet jelentő pincékbe és bízták vagyonukat ezekre a földalatti helyiségekre. Míg tehát egyes események jelentős, bizonyos esetekben a teljes pusztulást jelentették az épületek és a bennük található tárgyi világ számára, addig akár néhány hónappal korábban ugyanezek a túlélését biztosították, alkalmazkodva a kritikus, válságos időszakok szükségkörülményeihez.

Az általunk vizsgált épületek többsége 19. századi. Feltehetően már ebben a században is szolgálhattak menedék- és óvóhelyül, de pontosabb ismereteink csak a második világháború alatt betöltött szerepükről van. Egyrészt az értékek elrejtését próbálták ezekben az épületekben megoldani. Több történetet is sikerült gyűjtenünk arról, hogyan próbálták eldugni az élelmiszert, a ruhákat (pince végében hordó elfalazása, prэшáz padlójába vagy a szőlőbe történő elásás, oldalfülkék kialakítása).

„Ahogy hosszú volt ugye a pince, a végébe berakták, amit be akartak. Ruhaneműt, élelmet, mindent, és akkor előtte egyszerűen fölfalazták. Érted, mintha ott lenne vége a pincének, nincs tovább. És mivel minálunk decembertől egész [...] Mikor mentek ki lényegiben? Mikor megjött a jó idő, azt hiszem, március elején. Akkor ment innen a front, addig itt voltak az oroszok. Utoljára rájöttek. Lemérték a belső pincevilágot és akkor kívül is mértek annyit, és ahol azt a hosszúságot nem érte el, akkor vasrudakkal mentek, szurkálták, egyszerűen kibontották nagyon sok pincében ezt a falazást és elvitték a lefalazott holmit. Mindent. Sőt, még ha el volt ásva a pincének egy részébe, akkor is. Vaspajszerral mentek és szurkálták a pinceföldet is. Ahol belement, kiásták. Vagy egy hordó bort találtak elásva benne vagy egy bendő zsírt találtak elásva benne, ott a pincében. Hát ez volt! De ugyanezt megcsinálták házaknál is.” (Tök, 2013. – saját gyűjtés)

„...mert apám az pedig asztalos mester volt egyébként, és volt neki egy nagy satupadja [a présházban – M. A. A.], vagy mit tudom én micsoda. [...] S annak az árnyékába lefúrtunk egy nagy lukat és abba beletettük az összes élelmiszert és szépen le lett takarva. De aztán utána egy-kettőre megtanulták, és mire legközelebb oda mentünk, már nem volt semmi se.” (Budaörs, 2013. – saját gyűjtés)

Emellett viszont több helyen a családoknak is menedékhelyt szolgált. Ez elsősorban attól is függött, hogy mennyiben érte el a front az adott települést, illetve attól, hogy hol helyezkedtek el a présházak és a pincék. A közvetlenül a falu szélén, esetleg a falun belül lévő épületek nem voltak alkalmasak bújóhelynek. A falutól távol lévők viszont annál inkább. Ezért két települést érdemes kiemelni: Tököt, valamint Tárnokot. Tökön az épületek speciális bújóhely szerepet töltek be, ugyanis a lakosok csak kis számban és rövid időre mentek ki. Itt a szőlőhegyen, a szőlők végén egyedül álló présházak közül többen is a budai várból kitörő német katonák kerestek menedéket. Eddigi gyűjtéseink alapján azt mondhatjuk, hogy a lakosság elsősorban Tárnokon választotta bújóhelyéül a pincéket. 1945 decemberében a falu lakosságának jelentős része kiköltözött a három kilométerre lévő pincékbe, ahova felvitték értékesebb dolgaikat is. A távoli elhelyezkedés mellett ehhez a nagyszámú kiköltözéshez az is hozzájárulhatott, hogy itt a feldolgozó helyiség és a kassza is a föld alatt kapott helyet, így talán valamivel nagyobb biztonságot jelentettek ezek az épületek.

A pincék háborúban betöltött menedékhely szerepe általánosan elfogadott, de többnyire csak említés szintjén foglalkoznak velük a tanulmányok. A téma viszont részletesebb kutatást igényelne, ugyanis az egyéni történetek alapján kirajzolódik, hogy számos útja volt annak, hogyan próbálták meg átvészelni ezeket az időket, hogyan reagált a lakosság a települést sújtó katasztrófára. Érdekes kérdés például, hogyan alakították át ideiglenes lakás céljára a földalatti helyiségeket. Voltak például, akik felvitték ágyaikat, mások a betonkádakra keresztbe tett deszkákon és szalmazsákokon aludtak. Az itteni pincék jelentőségét mutatja, hogy

nemcsak tárnokiaknak, hanem az érdi lakosok egy részének is ezek jelentették a menedéket.

„Legfőbb volt a tehén, felzavartuk a bátyámmal a kőbányába, de volt, aki a saját pincéjébe. Volt ilyen mellék, izbicska. Oda vitte be. Akkor itt volt az éjféli mise is a kőbányában. Emberek is, és állatok is. A Hladik atya ott tartotta a misét [december 24-én – M.A.A.]. Hát nem éjfélkor volt. Igen, mert éjfélkor már ott voltak az oroszok. [...] Hát a kádak tetején volt deszka, azon szalmazsák, mert még mi kocsival föl tudtuk vinni. Azon aludtunk.” (Tárnok, 2011. – saját gyűjtés)

Az értékek elrejtésére, valamint a lakosság és a katonák menedékeként szolgáló pincék egy harmadik funkciót is betölthettek. Buda-vidék több településéről is ismert, hogy a szentmiséket a biztonságosabbnak ítélt pincékben tartották meg. Budafokon a Francois család és a Borértékesítő Rt. pincéjében, Budatétényben tíz nagyobb pincében mutatott be a helyi plébános szentmisét (Mózessy 2004: 114–115, 117). Tárnokon ennek a kőbánya adott helyet. Mivel azok, akik felnőttként éltek át a frontot, már nem élnek, így nagyon nehéz arra adatokat találni, hogy hogyan élte meg az adott közösség a menekülést, hogyan vészelte át a lakosság azt az időt, amit a szükséglakásként használt pincékben kellett töltenie, vagy, hogy mit érezhettek, mi zajlott le az emberekben.

Ezért is nagyon értékes Hladik Nándor tárnoki plébános visszaemlékezése, aki így számolt be a frontról:

„A kőbányákban húzódtak meg a híveim 80%-a és a érdiak közül 6-7 ezren, vagy 5 kedvesnővérrrel együtt. A kőbánya hatalmas termeiben mondtam a szt. misét, mint valamikor az ősegyház papjai a római katakombákban. Kívülről tompán behalatszott az aknák robbanása, lent pedig a ládából összeállított oltár körül pár szál gyertya fényénél könnyezve énekeltek a gyűrött, fáradt arcú emberek, akiknek énekébe belevegült a megmentett lovak dobogása, a tehének bögése és a kecskék mekegése. Predikálni nem volt nehéz, a szó jött magától, hiszen soha oly közel nem éreztem az Istent, mint akkor, és soha nem éreztem annyira papnak magamat, mint ott, az Isten irgalmáért könyörgő, síró emberek között. De nehéz is volt, mert tőlem vártak vigaszt, mikor én is nagyon éreztem a körülöttem dübörgő vérzivatar súlyos keresztjét” (Mózessy 2004: 271).

A filoxéra következtében a prэшázak egy részét elhagyták, pusztulásra ítélték. A szőlőjüket fel nem újíto gazdák számára elvesztették jelentőségüket azok az épületek, amelyek korábban talán a legfontosabbak voltak számukra, a szórakozást, a kikapcsolódást jelentették. Fél évszázaddal később viszont ezeknek megmaradt társai jelentették a túlélést, a biztonságot. Mindez jól mutatja, hogy a gazdasági, társadalmi, politikai változások, a kritikus időszakok másképp hatottak ugyanazon funkciójú épületekre, az emberek másképp reagáltak a különböző veszélyekre. Ezek az eltérő reakciók között viszont nem kellett évtizedeknek sem

eltelniük. Azon épületek egy része, amelyek 1945 elején még ezrek életét mentették meg, egy év elteltével már üresen, funkciójukat, becsületüket veszítve álltak.

A német kitelepítések katasztrofális következményei

A második világháborút követő kitelepítések rendkívüli hatással voltak a szőlőművelésre. Az új telepések többségében olyan területekről érkeztek, ahol ez a művelési ág nem volt jelentős. Emiatt a szőlőterületek nagy részét elhagyták, a hozzájuk kapcsolódó épületek feleslegessé váltak. A németek erőszakos eltávolítása tehát nemcsak társadalmi, hanem gazdasági következményekkel is járt, ami felbomlasztott egy több mint két évszázada működő gazdasági és társadalmi szerkezetet. A szőlőkre gyakorolt hatásával kapcsolatban Andrásfalvy Bertalan így fogalmazott: „A legszembeszökőbb gazdálkodási-termelési változáson a szőlők mentek keresztül. A szőlőterület, prэшázak és bortermelés minőségi és mennyiségi romlása igen nagyméretű és szomorú” (Andrásfalvy 1953a jelentés). A második világháborút követő hanyatlást szemléletesen foglalta össze Andrásfalvy Bertalan egyik adatközlője: „Etyeken két gazdának régen több bora termett, mint most az egész határ” (Andrásfalvy 1953b 3). Ezt számszerű adatokkal is alátámaszthatjuk. Az 1950-es évek derekán Etyeken a fináncok mindössze 750 hektoliter bort találtak, szemben az 1940-es évek százezer hektoliterével (Geng 2005: 183). Az épület- és eszközállományban bekövetkező nagymértékű pusztulás majd minden vizsgált településen megfigyelhető volt, kivéve a magyarlakta Pátyot és Tököt, valamint a szlovák Tárnokot. Ez egyértelműen mutatja, hogy az ekkor végbement pusztulás a kitelepítéseknek volt köszönhető.

A németek erőszakkal történő eltávolítása a legsúlyosabb következményekkel Budaörsön és Budakeszin járt. Budaörsön néhány év alatt a teljes pincefalu tűnt el szinte nyomtalanul, Budakeszin pedig a faluszéli pincesorok lettek a kitelepítés áldozatai. A budaörsi pusztulást jól szemlélteti Komjád János visszaemlékezése, aki arról számol be, hogy a kitelepítések következtében Budaörsön rövid idő alatt körülbelül ezer prэшázat bontottak el:

„A borházakból elvitték a vaspréseket, szüretelő kádakat, hordókat, borszívó gépet stb. Ezeket a holmikát mind elvitték Budapestre. [...] Mikor ezek a berendezési tárgyak már elfogytak, a borházak lebontására került a sor. Lebontottak több mint 1000 borházat, először a tetőanyagot, gerendákat, léceket, deszkákat vitték Budapestre egy bútorgyárba eladni. Ottan felfűrészelték az anyagot, kívül-belül funérokat ragasztva. Egy-kettőre készen voltak az új bútorok. Jól járt a bútorgyár, mert olcsón jutott nyersanyaghoz. Jól jártak az anyageladók, mert nem a sajátjukat adták el, tehát olcsón adhatták. De nem járt jól a bútort vevő, mert mikor az új bútort lakásában felállította, a helyükön mutatkoztak a szúrta nyomok, hogy korpaszerű fapor

mutatkozott a padlón a bútor alatt. Mikor már fogytán volt a faanyag is, sorra kerültek a tetőcserepek és a téglák eladása” (Komjád 1974: 43).

1. kép. *Elhagyott prэшház Etyeken.* 2011. Fotó: Muskovics Andrea Anna

Jelentős, de nem teljes pusztulással járt a kitelepítés Etyeken, Zsámbékon és Perbálon. Egyes adatok szerint Etyeken a prэшházak 70%-a pusztult el. Ezek egy részét elhordták, másrészüik pedig elhagyatottan állva pusztul mind a mai napig (1. kép), emlékeztetve a közel hét évtizede történt eseményekre, halványan őrizve annak emlékét, hogy egykor szüret idején a daráló egykedvűen, fémesen nyikorgva roppantotta össze a fürtök bogyóit, hogy utána a nyikorgó bálványprések hatalmas kosarába hulljanak. Nagy volt a pusztulás Zsámbékon és Perbálon is, ahol szintén mind a mai napig látszódnak ennek nyomai. A homlokzattal rendelkező lyukpincék támfalát elhordták, a boltozott prэшházakat lebontották (2. kép).

Sok esetben a pincék belső boltozatát is megbontották, amelyek megadva magukat az időnek, szép lassan beomlottak. A legnagyobb mértékű pusztulás a zsámbéki *Józsefvárosi gödröt* érintette. A 18. században betelepített németek lakóházaikhoz erről a területről nyerték a megfelelő agyagos földet. Idővel mély gödör keletkezett, amely alkalmas volt arra, hogy partoldalában pincéket alakítsanak ki. A 19. század során 72 bortároló épület jött létre. A kitelepítések után a teljes területet elhagyták. A lyukpincék homlokzatát elhordták, a gödröt szeméttel töltötték

2. kép. *Prékászás lyukpince romja Perbálon.* 2013. Fotó: Muskovics Andrea Anna

3. kép. *A zsámbéki Józsefvárosi gödör a Német Nemzetiségi Emlékművel.*
2013. Fotó: Muskovics Andrea Anna

fel, az új lakók számára ugyanis értéktelenné váltak az egykor a megélhetésben fontos szerepet játszó bort őrző épületek. Néhány éve egy helyi lakos úgy gondolta, hogy az egykor virágzó, a település életében fontos szerepet játszó terület

többre érdemes. Hosszú küzdelemmel sikerült elérnie, hogy műemléki védeltséget kapjon. A szeméttől megtisztított területen a még meglévő pincéket helyezték, amelyek így a 2010-ben elkészült Német Nemzetiségi Emlékművel méltó emléket állítanak a kitelepített német lakosságnak és hirdetik az egykor virágzó szőlőkultúra emlékét (3. kép).

A német kitelepítés nemcsak a szőlőművelés jelentőségében, az épületek elhagyásában mutatkozott meg. Nagymértékű pusztulás ment végbe az eszközök terén is. 1953-as gyűjtésében Andrásfalvy Bertalan Etyekkel kapcsolatban arról számolt be, hogy az elhagyott présházakból a préseket a tanács szedte össze tüzelőnek (Andrásfalvy 1953a 1). Bálványprések tucatjait semmisítették meg, de a kisebb eszközök terén is jelentős volt a pusztulás. Ezt jól mutatják terepgyűjtéseink. Míg Tökön a folyamatos szőlőkultúrának, pincekultúrának köszönhetően ezekből mind a mai napig több megőrződött, addig az egykor németek lakta településeken jóval kisebb számban fordulnak elő.

A kitelepítések harmadik hatása a funkcióváltásban figyelhető meg. Az épületek egy része megmaradt, de legtöbbször elvesztette hagyományos szerepét. Ez a folyamat hasonló módon zajlott le, mint amit a filoxéra után láttunk. A bor hiányában és az eszközök elpusztításának köszönhetően üresen álló pincéket, présházakat több helyen tárolónak kezdték használni. Egyrészt az otthon feleslegessé váló dolgokat hordták ki, másrészt általános terménytárolók lettek. Ezt jól mutatja egy perbáli példa is. Mikor az 1950-es évek elején új tanító érkezett a faluba, a szolgálati lakásnál még nem épültek fel a melléképületek. Ezért egy még szabad, üresen álló présházast lyukpincét adtak neki. Az üresen maradt épületek ezen kívül viszont a legkülönbözőbb speciális funkciókat tölthették be. Budaörsön az egyik pincében csirkéket neveltek, később pedig szegfűt tartottak benne. Több helyről van adatunk arra, hogy gombát termeltek az egykori borospincékben.

A megmaradt épületek továbbélésének másik útja a szükség- vagy állandó lakássá alakítás volt. Említettük, hogy a 20. század első felében Budakeszin, Pátyon és Zsámbékon nagyobb számban fordultak elő pincelakások. Ezen a három településen a háború után ezek szép lassan elkezdtek megszűnni. Ellentétes folyamat zajlott le viszont Budaörsön, ahol a német kitelepítések után kezdték el lakásként használni a szőlőfeldolgozó és bortároló épületeket. Az új telepések száma magasabb volt, mint a kitelepítetteké, így idővel elfogytak a lakóházak. Azok, akiknek nem jutott hely, kénytelenek voltak a présházakat elfoglalni, amit idővel megpróbáltak lehetőségeiknek megfelelően átalakítani.

A szükséghelyzetet, a rászorultságot, az új telepések anyagi helyzetét viszont jól mutatja, hogy nemcsak a présházzal rendelkező pincéket kezdték lakni. A kitelepítések után több épületet elbontottak, építőanyagként vitték el, ezáltal több helyen csak a pince maradt meg. Idővel ezekbe is beköltöztek, így a 20. század második felében az egykori bortárolókat pincelakásként kezdték használni. A présházak

elfoglalását, valamint átalakításukat leginkább az egyik présházás lyukpince történetével tudjuk bemutatni. A családot, amelynek mind a mai napig tulajdonában van az épület, nem telepítették ki. A présház és a pince azon kevesek közé tartozik, amelyek mind a mai napig nagyrészt megőrizték eredeti állapotukat, funkciójukat. A présházat 1887-ben a jelenlegi tulajdonos kőműves nagypapája építette. Ezt 1946-ig feldolgozóterként használták, amiben a kisszobát már az építéskor leválasztották. A második világháborút követően, annak ellenére, hogy a családot nem telepítették ki, az egyik beköltöző telepes család önkényesen elfoglalta az épületet, ami ellen semmit sem tehettek. A későbbi évtizedekben több család is váltotta egymást, végül 1980 körül hagyta el az utolsó idős néni, s ekkor került vissza teljes egészében a család használatába. Előtte a tulajdonképpeni présház részt és a pincét már néhány éve használhatták. Az épület a mai napig őrzi azokat a változtatásokat, illetve azoknak a nyomait, amelyeket annak érdekében hajtottak végre a benne lakók, hogy állandó lakás céljára alkalmassá tegyék. A tárgyakat tekintve ezeknek lett áldozata az egyik prés, amelyek közül az egyiket elbontották, mert egy falat húztak a présház hátsó részében, hogy leválasszanak még egy szobát. Ezen kívül a présház hátsó falára ablakot tettek, ami az újonnan kialakított szobához tartozott. Elbontásra került a pincedombról a présházhoz eső vége is, ahova egy egyszerű konyhát építettek, ami a szobából és kintről, külön bejáraton át is megközelíthető volt. Szintén új a présház hátuljában, az egykori szobába épített kémény. Lebetonozásra került a leválasztott szobarész, így mikor visszakerült a tulajdonos használatába, az egész présház betonlatjat kapott.

A présházak lakássá alakításának nem ez volt az egyedüli példája. A legtöbb elfoglalt épületet idővel viszont teljesen átalakították, sok esetben kívülről nyomát sem látni annak, hogy ott egykor présház állt. Épp emiatt értékes ez a most ismertetett épület. Történetével, az átalakítások vizsgálatával látszik ugyanis, hogy egy beköltöző szegény család hogyan próbálta meg szűkös anyagi lehetőségeivel mind lakhatóbbá tenni. A gyakran változó lakók pedig egyértelműen mutatják, hogy amint lehetősége volt a családnak, kiköltözött, otthagya az épületet. Ez a folyamat megegyezik akár a vizsgált terület, akár az ország más részein leírtakkal. Mindez nagyon jól mutatja, hogy az évszázadok során a válsághelyzetekre adott válaszok sok szempontból megegyeztek, a szükségkörülmenyek azonos reakciókat váltottak ki. A résztvevők változtak, a kényszerű változásokat előidéző okok is, a présházak és pincék azonban hűen őrizték évszázadokon keresztül eredeti funkciójukat, ám ha kellett, akkor alkalmazkodtak az adott körülményekhez, biztos fedeleket jelentve a válsághelyzetbe jutott emberek, családok számára.

A szőlőművelés felhagyásával az épületekhez kötődő szőlőhegyi, pincebeli élet is lehanyaglott. Ezt jól mutatja, hogy mikor Perbálon és Zsámbékon végeztük a gyűjtéseket és a présházakhoz, pincékhez kötődő társadalmi eseményekről kérdeztünk, akkor többször azt a választ kaptuk, hogy a 20. század második felében

már „ún. pinceparti nem volt, ez Tökön divatos”. Annak ellenére, hogy az épületek egy része – Budaörsöt és Budakeszit kivéve – mindenütt megmaradt, a pincekultúra szinte teljesen eltűnt. „Az nem is borász, aki a borát minden nap meg nem nézi. Nem volt bor, semmi értelme a pincét nap, mint nap látogatni. Semmi értelme.” Perbáli adatközlőnk szavai jól mutatják, hogy akkor, ha az embernek bora volt, nap, mint nap kijárt a pincébe, mindig volt kifogás, amiért menni kellett. Ezek a napi kijárások spontán összejövetelekhez is vezettek, a gazdák összejöttek egymás pincéjébe egy-egy pohár borra. A pincék viszont emellett is fontos helyszínei voltak a közösség, elsősorban a férfiak életének. A baráti társaságok rendszeresen jártak össze hétvégeként, minden alkalommal másnál gyűltek össze. Alkalmhoz kötött összejöveteleknek szintén helyet adtak.

4. kép. *Idősebb baráti társaság egy budaörsi prészház előtt.*
Jakob Bleyer Heimatmuseum – 2001.338.1.

Töki gyűjtéseink során mindezekre sok adatot sikerült gyűjtenünk, még a 20. század második felében is jelentős társadalmi élet zajlott a prészházakban és a pincékben, amelyek, igaz jóval kisebb jelentőséggel, de bizonyos formában, napjainkban is megvannak. Ezzel szemben jóval nehezebb dolgunk volt a kitelepítéssel sújtott településeken. Mivel az 1940-es évek végén ez a kultúra szinte teljesen eltűnt, a ma élők már keveset tudnak mondani. A halvány emlékekből viszont megállapítható, hogy az 1940-es évek végéig mindenütt jelentős szerepet töltek be a szőlőfeldolgozó és bortároló építmények a társadalmi életben, a férfiak

legfontosabb szórakozóhelyei voltak. Ezt támasztják alá a régi fotók is. Ebben a témában jelentős gyűjteménnyel rendelkezik a budaörsi Jakob Bleyer Heimatmuseum. A fényképek egyértelműen mutatják a prэшázak kiemelt jelentőségét. Az előttük készült csoportképek elemzése alapján megállapítható, hogy mind az idősebb (4. kép), mind a fiatalabb (5. kép) generációk életében fontos szerepet játszottak, a különböző baráti társulások számára a rendszeres találkozások helyei voltak.

5. kép. *Fiatalok pincészerzése Budaörsön 1936-ban.*
Jakob Bleyer Heimatmuseum –2009.233.1.

Összegzés

A prэшázak és pincék jelentős szerepet töltek be mind gazdasági, mind pedig társadalmi szempontból. Biztos és stabil háttérrel adtak a szőlőhegyi mindennapi életnek, annak szerves részét képezték, emellett szorosan összekapcsolódtak a település életével, társadalmával. Emiatt nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi, politikai változások is jelentősen éreztették hatásukat. Ezek a válság-időszakok voltak, hogy jobban, volt, hogy kevésbé mutatkoztak meg az épületeken, a tárgyi világban, a szőlőhegyekhez és a prэшázakhoz, pincékhez kötődő társadalmi életben, de bizonyos fokú hatást mindig kifejtettek. Az épületek háborúban betöltött szerepe viszont azt is jól mutatja, hogy míg egyes időszakokban feleslegessé válhattak és elhagyták ezeket, addig máskor az életet, a biztos menedéket jelentették.

A korábbi századok présház- és pincekultúrájáról, az azokban zajló életről nincsenek ismereteink. Az első olyan esemény, amelynek hatására vonatkozóan adatokkal rendelkezünk, a filoxéra pusztítása. A vészre nemcsak, hogy az ország egyes vidékein reagáltak másképp, de gyakran még két szomszédos település útja is eltérően alakult. A felújításokat megelőző másfél évtizedben bizonyos fokú pusztulás viszont mindenütt bekövetkezett a tárgyi világban és az azokhoz kapcsolódó társadalmi szokásokban. Összességében viszont megállapíthatjuk, hogy teljes pusztuláshoz még a szőlőterületeit szinte teljesen elvesztő Pátyon sem vezetett, az épületek új funkciót kaptak. Vizsgált területünkön a katasztrófát a németek kitelepítése jelentette, amelynek következtében présházak és pincék ezrei semmisültek meg, bálványprések és más eszközök tonnányi faanyaga égett el. Az egykor hangos pincesorok és pincefalvak hosszú időre elcsendesedtek. Az elmúlt néhány évtizedben a szőlő-borkultúrában, ezáltal a pincekultúrában megindult a fejlődés. Egyre több épületet újítanak fel, de ezek gyakran már új funkciót kapnak, gazdasági szerepük egyre inkább háttérbe szorul. Az ezek mögött álló okok vizsgálata viszont már nem jelen tanulmány feladata.

Felhasznált irodalom

ANDRÁSFALVY Bertalan

1953a *Svábok szőlőművelése és a székkely telepések élete*. EA-5841. Budapest: Néprajzi Múzeum

1953b *Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg szőlészeti-borászati, állattartási stb.* EA-5945. Budapest: Néprajzi Múzeum

1954 A pátyi Pincehegy. *Néprajzi Értesítő* XXXVI. 113–126.

2011 Egy fejezet a Buda-vidéki németiség néprajzából. In Máté Gábor (szerk.): *Együtt élő népek – eltérő értékrendek*. 357–366. Budapest–[Pécs]: L'Harmattan – PTE Néprajz - Kulturális Antropológia Tanszék

BAKÓ Ferenc

1961 *Egri borospincék*. Eger: Heves Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatala

1996 A bortermelés korai emlékei Eger völgyében. *Ethnographia* 107/1–2. 17–40.

BECK Tibor

2005 *A filoxéravész Magyarországon*. Budapest: Magyar Mezőgazdasági Múzeum

BORSOS Balázs

2011a *A magyar népi kultúra régiói 1. Dunántúl, Kiszálya*. Budapest: Mérték Kiadó

2011b *A magyar népi kultúra regionális struktúrája I–II*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet

DVIHALLY Anna Mária

1932 *A budai szőlőművelés története*. Budapest: [Kovács Nyomda]

GALGÓCZY Károly

1879 Budapest és környékének gazdasága és állattenyésztése. In Gerlóczy Gyula – Dulácska Géza (szerk.): *Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és köznevelődési leírása* I. 464–528. Budapest: Egyetemi Nyomda

- GENG Antal
2005 *Etyek története*. Etyek: Kornétás Kiadó
- KARIKÓ János
1904 Bia község leírása 1904-ben. In Karikó János: *Karikó János földmives népköltő válogatott versei*. 237–238. Budapest: Bartalits Nyomda
- KECSKÉS Péter
1997 Szőlőfeldolgozó és bortároló építmények. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód*. 205–213. Budapest: Akadémiai
- KLEB Béla
1978 *Eger múltja és jelene*. Budapest: Eger Városi Tanács V. B. Műszaki Osztálya
- KOMJÁD János
1974 *Életrajza és feljegyzései, valamint történetek az első világháborúból 1914–1918-ig*. 2001.1. (1–5). Budaörs: Jakob Bleyer Heimatmuseum
- KÓSA László – FILEP Antal
1975 *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest: Akadémiai
- MOHAY Tamás – PÁLÁDI-KOVÁCS Attila
2011 Kulturális régiók, néprajzi csoportok. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz I/1. Táj, nép, történelem*. 427–493. Budapest: Akadémiai
- MÓZESSY Gergely
2004 *Inter Arma 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból*. Székesfehérvár: Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár
- NOVÁK László
1998 Pest megye földrajzi, történeti és néprajzi tagolódása. In Asztalos Tamás (szerk.): *Egy múzeum szolgálatában. Tanulmányok Asztalos István tiszteletére*. 249–260. Aszód: Osváth Gedeon Múzeumi Alapítvány
- TÓTH János
1940 Kőszegvidéki szőlőhegyi-pincék. *Technika* XXI/8. 221–228.
- VENDE Aladár
[1908] Zemplén vármegye községei. In Borovszky Samu (szerk.): *Zemplén vármegye és Sátoraljaújhegy r.t. város*. 14–141. Budapest: Apollo Irodalmi Társaság
- VINCZE István
1958 Magyar borpincék. *Néprajzi Értesítő* XL. 83–104.

Andrea Anna Muskovics

‘ABOUT THE GOOD OLD TIMES TALK MOST /
THE ROOFLESS PRESS-HOUSES AND COLLAPSED CHIMNEYS.’
THE DESOLATION OF THE PRESS HOUSE- AND CELLAR-CULTURE OF
THE BUDA-REGION

When hearing the term ‘catastrophe’, most will associate to some kind of natural disaster. And when the term is heard in the context of wine-making/viticulture, probably the first thing coming to mind is the phylloxera plague, which did not spare the former Buda wine region. As a result, the once flourishing viticulture of the settlements in the Buda region has dropped significantly. This has not only manifested in the waning importance of wine making and the serious shrinking of the land cultivated for wine-making, but it also left marks on the social life of the vineyards, and on the most important buildings of wine-culture, the press houses and the cellars. However, half a century later the viticulture and its buildings, which had survived due to grafting, have faced other disastrous events that seriously affected both the buildings and the social life of the vineyards. The primary objective of this paper is to show the economic and social causes and consequences of the destruction of the press houses and the cellars. First, it searches for factors contributing to the buildings’ having become redundant, and it also investigates the transformation of the traditional functions and the disappearance of hundreds of press houses in a short time. The paper similarly deals with the buildings and the fate of the people owning and using them.

Keywords: wine cellar, press house, phylloxera, forced relocation of Germans, function shift, Buda-region